

intellectuel judéo-musulman", a.e., s. 56-102; Souleymane Bachir Diagne, "Contre l'autorité de la tradition: Une analyse du doute d'Alghazali", *Ghazali la raison et le miracle*, Paris 1987, s. 127-128; Ahmed Şahlân, "el-Mîzânü beyne'l-mefâhîmi'l-İslâmiyye ve't-tekalîdî'l-Yahûdiyye", a.e., s. 97; R. Arnaldez, "Les grands traits de la pensée et l'œuvre de Ghazâlî", a.e., s. 10; a.mlf., "İslâm'da Felsefi Düşünce Nasıl Kötürümleşti?" (trc. Ahmet Arslan), *DTCFD*, XXVIII/1-2 (1970), s. 240; M. Azîz el-Habâbî, *Varakât 'an felsefetin İslâmiyyetin*, Dârülbeyzâ 1988, s. 108, 117-123, 126-132, 141; Tâhir el-Ma'mûrî, *el-Gazzâlî ve 'ulemâ'ü'l-Magrib*, Tunus 1990, s. 9-10, 21 vd.; Abdülkerîm el-Osmân, *Sîretü'l-Gazzâlî*, Dimaşk, ts., s. 187, 189, 194, 197; M. M. Şerîf, "Descartes'tan Kant'a Kadar Felsefi Etki", *İslâm Düşüncesi Tarihi* (ed. M. M. Şerîf, trc. Mahmut Alper Tuğsuz), İstanbul 1991, IV, 174-176; W. M. Watt, *Islamic Surveys, Islamic Philosophy and Theology*, Edinburg 1992; M. Emin Abdullâh, *The Idea of Universality of the Ethical Norms in Ghazali and Kant*, Ankara 1992, s. 21 vd.; Bekir Karlığa, *İbn Sînâ'nun Şimdiye Kadar Bilinmeyen Bir Ahlâk Risalesi*, İstanbul 1996, s. 19-22; Metin Yurdağur, *Âyet ve Hadislerde Esmâ-i Hüsnâ*, İstanbul 1996, s. 54-55; D. H. Salman, "Algazel et les latins", *Archive d'histoire doctrinale et litterature du moyen âge*, X, Paris 1936, s. 103-127; M. A. Alonso, "Algazel en el Mundo Latino", *Al-Andalus*, XXII, Madrid 1958, s. 373-374; S. L. de Beaurecueil - G. C. Anawati, "Une preuve de l'existence de Dieu chez Ghazzali et Saint Thomas", *MIDEO*, III (1956), s. 241 vd.; A. Crta-barria, "La connaissance des textes arabes chez Raymond Martin O. P. et sa position en face de l'Islam", *Cahiers fanjeaux*, XVIII, Paris - Toulouse 1993, s. 284; Hilmi Ziya Ülken, "İslâm Felsefe ve İtikadının Garba Tesiri", *AÜİFD*, X (1962), s. 25; K. Nakamura, "A Bibliography on Imâm Al-Ghazâlî", *Orient*, XIII, Tokyo 1977, s. 119-134; Nihat Keklik, "Türk-İslâm Filozoflarının Avrupa Kültürüne Etkileri", *Felsefe Arkiivi*, XXIV, İstanbul 1984, s. 4-5.

H. BEKİR KARLIĞA

Literatür. Yaşadığı dönemden itibaren hem İslâm dünyasında hem de Batı'da büyük ilgi gören ve hakkında pek çok çalışma yapılan Gazzâlî için en önemli kaynak başta *el-Münkız mine'd-çalâl* olmak üzere kendi eserleridir. Öte yandan klasik dönemde Gazzâlî'ye dair yazılanlar onun çok yönlülüğü ve değişik alanlarda eser vermesiyle paralellik arzeder. Nitekim Gazzâlî ile ilgili incelemelerde bulunan çağdaş araştırmacıların uzmanlık alanları ve ortaya koydukları ürünlerdeki çeşitlilik de aynı sebebe dayanmaktadır.

Klasik Kaynaklar. Klasik dönemde Gazzâlî hakkında zengin bir literatür teşekkül etmiş olup tartışmalı noktalar da bulunmakla birlikte bu sayede ona dair doğruya yakın bilgiler elde edilmektedir.

dir. Gazzâlî hakkındaki ilk kaynak, çağdaşı olup onu yakından tanıyan Abdül-gâfir el-Fârîsî'nin *es-Siyâk li-Târîhi Nî-sâbü'r* adlı eseridir. Ancak bu eser kaybolduğundan muhtevası hakkında, İbrâhim b. Muhammed es-Sarîfî'nin *el-Muntehab mine's-Siyâk* (Kum 1403, s. 83-84) adlı ihtisarı ile İbnü's-Sübki'nin *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ'si* gibi kaynaklardaki alıntılarla bilgi edinilebilmektedir. Gazzâlî ile tanışma imkânı bulan Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin *el-Avâsım mine'l-kavâsım*'i az da olsa önemli bilgiler içermektedir. Gazzâlî'nin kendi kitaplarıyla birlikte bu iki eser daha sonraki müelliflerin başlıca kaynakları olmuştur. İbn Asâkir'in *Târîhu Dimaşk ve Tebyînü kezîbi'l-müfterî*, Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, Yâkût'un *Mu'cemü'l-büldân*, İbnü'l-Esir'in *el-Kâmil fi't-târîh*, İbn Hallikân'ın *Ve-feyâtü'l-a'yân*, Safedî'nin *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, İbn Şâkir el-Kütübî'nin *'Uyûnü't-tevârîh*, İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî'nin *el-Müstefâd min zeyli Târîhi Bağdâd*, Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn ve Taşköprizâde'nin Miiftâhu's-sâ'ade* adlı eserleri Gazzâlî hakkındaki eski kaynaklardan bazılarıdır. İbnü's-Sübki'nin *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ'si* (Kahire 1324, IV, 101-182), bu kaynakların en kapsamlısı olması yanında düşünürün hayatı, öğrenimi, ruhî ve fikrî gelişimi, eserleri, hakkındaki eleştiriler ve bunların cevapları, görüşleri ve fetvalarıyla ilgili geniş bilgiler ihtiva etmesi bakımından en çok itibar edilen kaynak olmuştur. Zebîdî'nin *İhyâ'* üzerine yazdığı *İthâfü's-sâdeti'l müttakin bi-şerhi esrâri İhyâ'i 'ulûmi'd-dîn* adlı geniş kapsamlı şerhinin giriş bölümü de (I, 6-53) Gazzâlî ve *İhyâ'* hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir.

Modern Kaynaklar. 1. **Hayatı ve Eserleri.** Gazzâlî'nin hayatı ve eserleri hakkında yapılan yeni çalışmalar büyük bir yekün tutmaktadır. Bunlar özellikle düşünürün hayatıyla eserlerinin isim, sayı ve mevsukiyetleri, yazılı tarihlerinin belirlenmesi, bu eserlerin muhtevaları ve tercümeleleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu çerçevede yazarların ilklerinden olan R. Gosche, "Über Ghazzälis Leben und Werke" (*Philologische und Historische Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, Berlin 1858, s. 239-311) başlıklı makalesinden uzun bir zaman sonra aynı adı taşıyan kitabını yayımladı (Berlin 1898). Gazzâ-

lî'nin hayatı ve eserleriyle ilgili diğer çalışmalardan bazıları şunlardır: W. H. T. Gairdner, *An Account of al-Ghazzali's Life and Works* (Madras 1919); Louis Massignon, *Recueil de textes inédits concernant l'histoire de la mystique en pays Islam* (Paris 1929); Abdurrahman Bedevî, *Mü'ellesâtü'l-Gazzâlî* (Küveyt 1977). Maurice Bouyges'un *Essai de chronologie des œuvres de al-Ghazali (Algazel)* adlı çalışması (nşr. Michel Allard; Beyrouth 1959) Gazzâlî bibliyografyası alanında özel bir değer taşır. Abdülkerîm el-Osmân'ın klasik kaynaklarda Gazzâlî'ye ayrılan bölümleri topladığı, bilgi ve görüşleri aktardığı *Sîretü'l-Gazzâlî ve aqvâlü'l-mütekdimmîne fihi* (Dimaşk 1961) başlıklı derlemesi de faydalı bir çalışmadır.

Gazzâlî'nin hayatı ve eserlerine dair makaleler de onunla ilgili literatür içinde çok geniş bir yer tutar. Çoğu şarkiyatçılar tarafından yazılan bu makalelerden Duncan Black Macdonald'ın "The Life of al-Ghazzali with Especial Reference to His Religious Experiences and Opinions" (*Journal of the American Oriental Society*, XX [New Hawen 1899], s. 71-132) başlıklı çalışması hâlâ önemini korumaktadır. Ferîd Cebrî'nin (Farid Jabre) "La biographie et l'œuvre de Ghazali réconciliées à la lumière des *Tabaqat* de Sobki" (*MIDEO*, I [Kahire 1954], s. 73-102) başlıklı yazısı Gazzâlî'nin özellikle inziva döneminin bazı karanlık noktalarına ışık tutan tesbit ve görüşler ihtiva etmesi bakımından dikkate değer bir çalışmadır. Diğer makaleler arasında şunlar zikredilebilir: W. H. T. Gairdner, "Al-Ghazali's *Mishkât al-Anwâr* and the Ghazzali-Problem" (*Der Islam*, V [1914], s. 121-153); W. Montgomery Watt, "A Forgery in al-Ghazzali's *Mishkât*?" (*JRAS*, sy. 22 [1949], s. 5-22); a. mlf., "The Authenticity of the Works Attributed to al-Ghazzali" (*JRAS*, [1952], s. 24-45); G. M. Wickens, "The 'Persian Letters' Attributed to al-Ghazzali" (*The Islamic Quarterly*, III [1956], s. 109-116); George F. Hourani, "The Chronology of Ghazali's Writings" (*Journal of the American Oriental Society*, LXXIX/4 [1959], s. 225-233); a.mlf., "A revised Chronology of Ghazali's Writings" (*Journal of the American Oriental Society*, CIV [1984], s. 289-302); Hilmi Ziya Ülken, "Gazzâlî'nin Bazı Eserlerinin Türkçe Tercümeleleri" (*AÜİFD*, IX [1961], s. 59-69); Arvind Sharma, "The Spiritual Biography of al-Ghazali" (*Studies in Islam*, IX/2 [New Delhi

1972], s. 65-85); Patricia Crone, "Did al-Ghazali Write a Mirror for Princes? On the Authoship of Nasihat al-mulûk" (*Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, X [Jerusalem 1987], s. 167-191); Ali Rıza Karabulut, "Gazzâlî'nin Eserleri" (*Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî*, Kayseri 1988, s. 227-248).

2. **Düşüncesi.** Gazzâlî'nin genel olarak görüş ve düşünceleri hakkındaki incelemeler arasında, Miguel Asin Palacios'un *Algazel, dogmatica, moral y ascetica* (Gazzâlî'de akîde, ahlâk ve zühd) isimli doktora tezi (Zaragoza 1901) bu alandaki modern ilmî çalışmaların ilklerindedir. Aynı müellif Gazzâlî ile ilgili daha başka çalışmalar da yapmış olup bunlardan en önemlisi *La espiritualidad de Algazel y su sentido cristiano* (Gazzâlî'nin mânevî dünyası ve taşıdığı hıristiyan tesiri) adlı dört ciltlik *İhyâ'* incelemesidir (Madrid 1934-1941). Yazar bu eserinde *İhyâ'*dan seçtiği bazı pasajları göstererek Gazzâlî'nin düşünceleri üzerinde Hıristiyanlık etkisi olduğu yolunda iddialarda bulunmuştur. Gazzâlî'nin kelâm, felsefe, ahlâk ve tasavvufu ilgili görüşlerini inceleyen Carra de Vaux'nun *Gazali* adlı eseri de (Paris 1902; Arapça trc. Âdil Züaytir, *el-Gazzâlî*, Nablus 1377/1958) ilk monografilerden olup uzun süre geniş ilgi görmüştür. Mehmed Ali Aynî'nin *Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî* başlıklı kitabı (İstanbul 1327/1909) Carra de Vaux'nun adı geçen eserinin serbest tercümesinden ibarettir. Daha önce yayımladığı *On the Relation between Ghazali's Cosmology and His Mysticism* adlı küçük bir çalışmada (Amsterdam 1933) Gazzâlî'de "mülk", "melekût" ve "ceberût" terimlerini İslâmî ve Yeni Eflâtuncu kaynaklarla ilişkisi bakımından inceleyen Arent Jean Wensinck, *La pensée de Ghazzâlî* adlı eserinde (Paris 1940) büyük ölçüde *İhyâ'*ya dayanarak bu terimler yanında düşünürün Tanrı, insan, kozmoloji ve tasavvuf, iman ve yakîn, çile ve tasavvuf, ölüm ve gelecek hayat gibi konulardaki fikirlerini incelemiştir. Eser bazı sübjektif yargılar taşımakla birlikte hâlâ önemini korumaktadır. Araştırmaları arasında Gazzâlî'ye geniş bir yer ayıran W. Montgomery Watt, *Muslim Intellectual: A Study of Al-Ghazali* adlı eserinde (Edinburg 1963, 1971; Türkçe trc. Hanifi Özcan, *Müslüman Aydın [Gazzâlî Hakkında Bir Araştırma]*, İzmir 1989) bilgi sosyolojisi yöntemleriyle düşünürün hayatına ve düşüncesine yaşadığı devrin si-

yasî, dinî, fikrî ve kültürel şartları içinde bir bütün olarak bakmaya çalışmıştır.

Düşünürün çeşitli fikrî meselelere dair görüşlerini inceleyen diğer eserlerden bazıları şunlardır: Samuel M. Zwemer, *A Moslem Seeker after God: Showing Islam at Its Best in the Life and Teaching of Al-Ghazali, Mystic and Theologian of the Eleventh Century* (New York 1920); Celâleddin Hü mâî, *Gazzâlî'nâme, Şerh-i Hâl u Âşâr u Efkâr-ı İmâm Muhammed-i Gazzâlî 450-505 h.k.* (Tahran 1368 hş.); Tâhâ Abdülbâkî Sürûr, *el-Gazzâlî* (Kahire 1945, XXI/11-12, s. 502-514); Ali Issa Othman, *The Concept of Man in Islam in the Writings of al Ghazali* (Kahire 1960); Hüseyin Emîn, *el-Gazzâlî, fakihen ve feylesüfen ve müteşavvifen* (Bağdad 1383/1963); Fadlou Shehadi (Fazluh Şehâde), *Ghazali's Unknowable God: A Philosophical Critical Analysis of Some of the Problems Raised by Ghazali's View of God as Utterly Unique and Unknowable* (Leiden 1964); Semîh Âtîf ez-Zeyn, *el-İmâm el-Gazzâlî* (Beyrut 1408 / 1988); Âmir en-Neccâr, *Naazarât fi fikri'l-Gazzâlî* (Kahire 1989).

Gazzâlî'nin çeşitli konulardaki düşünceleriyle ilgili pek çok makale yazılmış olup bazıları şunlardır: Cemîl Salîbâ, "el-Gazzâlî ve zü 'amâ'û'l-felâsife" (*MMİADm.*, XXI/9-10 [1946], s. 394-403); Michael E. Marmura, "The Logical Role of the Argument from Time in the Tahâfut's Second Proof for the World's Preenity" (*MW*, XLIX [1959], s. 306-314); Hüseyin Emîn, "el-İmâm el-Gazzâlî, müderrisü'l-Medreseti'n-Nizâmîyye bi-Bağdâd" (*Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb, Câmî'atü Bağdâd*, IV [Bağdad 1961], s. 335-350); N. F. Ramazanof, "Dirâsetün fi 'âlemi'l-Gazzâlî ve fikrihî (1058-1111)" (trc. Celîl Kemâleddin, *el-Mevrid*, IX/4 [Bağdad 1981], s. 355-404); Celâl Metînî, "Gazzâlî der Pîşgâh-ı Ferheng-i İrân" (*İrân-nâme*, IV/4 [1986], s. 694-722); David B. Burrell, "The Unknowability of God in al-Ghazali" (*Religious Studies*, XXIII [1987], s. 171-182).

3. **Felsefesi.** Gazzâlî'nin Meşşâî felsefesine yönelttiği eleştiriler çok sayıda çalışmaya konu olmuştur. Bunlara örnek olarak şu eserler zikredilebilir: Muhammed Hânsârî, "Mevkıf-i Gazzâlî der Berâber-i Felsefe ve Mantık" (*Ma'ârif*, 1/3 [Tahran 1363], s. 9-32); Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde, *Al-Ghazali und seine*

Widerlegung der Griechischen Philosophie (Tahâfut al-Falâsifah) (Madrid 1952); Hikmet Hâşim, "Taḥkikatün havle naḳdî'l-Gazzâlî li-mezhebi'l-Meşşâ'îyyîn ve'l-Eflâtûniyyeti'l-muḥdeşe" (*Mecelle*, XXXII [Dimaşk 1957], s. 289-302); Zebîhullah Safâ, "Muḥâlefet-i Âlimân-ı Şer'îbâ-Dânîşhâ-yî 'Aklî ve Sehm-i Gazzâlî ve hem Endîşegâneş der Vâpesîn-i Sede-hâ-yî Târîḥ-i İslâmî der In Setîzendegî-hâ" (*İrân-nâme*, IV/4 [Washington DC 1986], s. 571-582); Seyyid Hüseyin Nasr, "Gazzâlî: Ḥakîm-i Mu'annid-i Felsefe" (*İrân-nâme*, IV/4 [Tahran 1986], s. 583-592); Sabri Orman, *Gazzâlî, Hakikat Araştırması, Felsefe Eleştirisi, Etkisi* (İstanbul 1986); Mustafa Çağrırcı, "İbn Teymiyye'nin Bakışıyla Gazzâlî-İbn Rüşd Tartışması" (*İTED*, IX [1995], s. 77-126).

Gazzâlî'nin, dönemindeki felsefeye karşı yönelttiği eleştirilere rağmen çağdaş araştırmacıların önemli bir kısmı ortaya koyduğu düşüncelerden hareket ederek onun aynı zamanda bir filozof olduğu kanaatini benimsemişlerdir. Nitekim hemen bütün İslâm felsefesi tarihlerinde ona geniş yer verilmesi yanında başta sebeplilik problemi olmak üzere belli felsefî konularla ilgili görüşleri hakkında da çalışmalar yapılmıştır (meselâ bk. Julian Obermann, *Der Philosophische und religiöse Subjektivismus Ghazalis*, Wien 1921; Abbas Mahmûd el-Akkâd, "es-Sebebiyye 'inde'l-Gazzâlî", *el-Kitâb*, III [Kahire 1948], s. 693-701; İbrahim Ağâh Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, Ankara 1963; İrfan Abdülhamîd Fettâh, "el-İmâm el-Gazzâlî: Dirâse fi'l-menhec", *MMİlr.*, XXXII/3-4 [1401/1981], s. 585-607; Abdülkerîm el-Osmân, *ed-Dirâsâtü'n-nefsiyye 'inde'l-müslimîn ve'l-Gazzâlî bi-vechîn ḥâşş*, Kahire 1401/1981; Hammânî Buhârî, *el-İdrâkû'l-hissî 'inde'l-Gazzâlî*, Cezayir 1987; Binyamin Abrahamov, "al-Ghazali's Theory of Causality", *Studia Islamica*, LXVII [Paris 1988], s. 75-98; Salâh Abdülalîm İbrâhîm, "es-Sebebiyye beyne'l-Gazzâlî ve İbn Rüşd", *Havliyyetü Külliyyeti uşûli'd-dîn*, IX [Kahire 1992], s. 121-155). Çeşitli felsefî görüşleri bakımından Gazzâlî'yi kendinden önceki ve sonraki düşünürlerle karşılaştıran çalışmaların sayısı da hayli kabarıktır (meselâ bk. S. de Beaucoreuil, "Gazzâlî et S. Thomas d'Aquin: Essai sur la preuve de l'existence de Dieu proposée dans l'*Iqtisâd* et sa comparasion avec les 'voies' thomiste". *BIFAO*, XLVI [1947], s. 199-238; H. A. Wolfson, "Avicenna, Al-gazali, and Averroes on Divine Attributes", *Homenaje a*

Millâ's-Vallicrosa, II [Barcelona 1956], s. 545-571; Simon van der Bergh, "Ghazali on Gratitude Towards God and Its Greek Sources", *Studia Islamica*, VII [Paris 1957], s. 77-98; George F. Hourani, "The Dialogue between Al Ghazâlî and the Philosophers on the Origin of the World", *MW*, XLVIII [1958], s. 183-191, 308-314; Necîb Mükevvel, *el-Ğazzâlî ve İbn Rüşd*, Beyrut 1962; Husain Kassim, "Existentialist Tendencies in Ghazâlî and Kierkegaard", *IS*, X [1971], s. 103-128; E. Abu Shanab, "Ghazali and Aquinas on Causation", *Monist*, LVIII [Salle 1974], s. 140-150; a.m.f., "Two Philosophically-Oriented Theologians, Al-Ghazâlî and St. Bonaventure", *Miscellanea Francescane*, LXXV [Roma 1975], s. 883-892; Süleyman Hayri Bolay, *Aristo Metafizîği ile Gazzâlî Metafizîğinin Karşılaştırılması*, Ankara 1976; Muhammed Reşâd Sâlim, *Mukârene beyne'l-Ğazzâlî ve İbn Teymiyye*, Küveyt 1980; R. Mahmûd Hamdî Zakzûk, *el-Menhecü'l-felsefi beyne'l-Ğazzâlî ve Dikârt*, Kahire 1401/1981; Richard Frank, "Al-Ghazâlî's Use of Avicenna's Philosophy", *REI*, LV-LVI/1 [1987-1989], s. 271-285; D. B. Burrell, "Ghazali and Aquinas on the Names of God", *Literature and Theology*, III [1989], s. 173-180; Iysa A. Bello, *The Medieval Islamic Controversy Between Philosophy and Orthodoxy, İjmâ' and Ta'wil in the Conflict Between al-Ghazâlî and Ibn Rusud*, Leiden 1989; Masârrat Husain Zuberi, *Aristotle [384-322 B.C.] and al-Ghazali [1058-1111 A.D.]*, Delhi 1992; Karen Harding, "Causality Then and Now: Al Ghazâlî and Quantum Theory", *The American Journal of Islamic Sciences*, X/2 [Herndon 1993], s. 165-177).

4. Mantık ve Bilgi Felsefesi. Gazzâlî'nin mantık ve bilgi teorisine dair araştırmalar içinde Ferîd Cebr'in çalışmaları geniş yer tutar. 1954'te Gazzâlî'nin hayatı ve eserleriyle ilgili yukarıda anılan araştırmasını, 1956'da "L'extace de Plotin et le fanâ' de Ghazâlî" (*St.I*, VI, 101-124) başlıklı makalesini yayımlayan Ferîd Cebr, daha sonra çalışmalarını büyük ölçüde onun bilgi felsefesi üzerinde yoğunlaştırdı. 1958'de Beyrut'ta *La notion de la ma'rifa chez Ghazali*, Paris'te *La notion de la certitude selon Ghazali* adlı eserlerini neşretti. Yine aynı yılda son eserinin bir özetini "Fikretü'l-yakini'd-dîni' inde'l-Ğazzâlî" başlığıyla *el-Meşriq*'ta yayımladı (LII/1 [Beyrut 1958], s. 3-19). Ferîd Cebr, "Müşkiletü'l-ma'rife beyne Aristu ve'l-Ğazzâlî"

li" başlıklı seri makalesinde (*el-Meşriq*, LIII/6 [Beyrut 1959], s. 679-690, LIV/1 [1960], s. 68-91; LVI/2 [1960], s. 256-297) bilgi felsefesi ve mantık bakımından Aristo ile Gazzâlî'yi karşılaştırdı. Araştırmacının önemli bir çalışması da büyük ölçüde *İhyâ'*'dan faydalanarak hazırladığı Gazzâlî terminolojisine dair *Essai sur le lexique de Ghazali* adlı eserdir (Beyrut 1985). Gazzâlî terminolojisine ağırlık veren dikkate değer bir başka eser daha önce Hava Lazarus-Yafeh tarafından yayımlanmıştı. On beş yıllık bir çalışmanın ürünü olduğu söylenen *Studies in al-Ghazzali* adındaki bu eser (Jerusalem 1975), yazarın Gazzâlî üzerine daha önce yazdığı çeşitli makalelerden oluşmaktadır. Kitapta özellikle Gazzâlî'nin terminolojisi ve en çok kullandığı terimler tesbit edilerek bunlardan hareketle hem onun felsefesi hem de eserlerinin otantikliği üzerinde durulmaktadır. Yazar Gazzâlî'nin sembolizmine ve bilgi felsefesine de geniş bir bölüm ayırmıştır. Düşünürün mantık ve bilgi felsefesiyle ilgili diğer çalışmalardan bazıları şunlardır: Ali el-Belhevân, *Şevretü'l-fikr ev müşkiletü'l-ma'rife 'inde'l-Ğazzâlî* (Tunus, ts., el-Mebâhis); Bernard Weiss, "Knowledge of the Past: The Theory of Tawâtur According to Ghazâlî" (*St.I*, LXI [1985], s. 81-105); Fiktor Sâid Bâsil, *Menhecü'l-bahş 'ani'l-ma'rife 'inde'l-Ğazzâlî* (Beyrut, ts., Dârü'l-kitâb el-Lübânî); Frederick J. Barny, "The Moslem Idea of 'İlm (Knowledge) (Illustrated by al-Ghazali's Experience)" (*MW*, IX [1919], s. 159-168); İbrahim Agâh Çubukçu, "İslâm Müelliflerine Göre İlimlerin Taksimi ve Bunlar Arasında Gazzâlî'nin Yeri" (*AÜİFD*, VII [1958-1959], s. 119-130); Michael E. Marmura, "Ghazali's Attitude to the Secular Science and Logic" (*Essays on Islamic Philosophy and Science*, ed. G. F. Hourani, Albany 1975, s. 100-111); Muhammed İbrâhim el-Feyyûmî, *el-İmâmü'l-Ğazzâlî ve 'alâkatü'l-yakîn bi'l-'aql* (Kahire 1976); Necip Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri, Bilgi-İman-Mantık* (İstanbul 1989); Refik el-Acem, *el-Manţık 'inde'l-Ğazzâlî fi eb'âdihî'l-Aristoviyye ve huşuşiy-yâtihi'l-İslâmiyye* (Beyrut 1990).

5. Ahlâk, Siyaset, Eğitim. Gazzâlî'nin ahlâk düşüncesine dair ilk çalışmalardan biri olan Zeki Mübârek'in *el-Ahlâk 'inde'l-Ğazzâlî* (Kahire 1923 [?]) adlı doktora tezi yeterli ve kuşatıcı bir araştırma niteliği taşımaktan uzak

olup yüzeysel değerlendirme ve olumsuz yargılar içermektedir. Bundan başka Muhammed el-Behî'nin *el-Ğazzâlî fi felsefeti'l-ahlâkiyye ve's-şûfiyye* (Kahire 1955), Muhammed Ahmed Şerîf'in *Ghazali's Theory of Virtue* (Albany 1975), Muhammed Ebü'l-Kâsım'ın *The Ethics of al-Ghazâlî: A Composite Ethics in Islam* (Selangor 1975), Mustafa Çağrıç'ın *Gazzâlî'ye Göre İslâm Ahlâkı* (İstanbul 1982), Muhammed Ömerüddin'in *The Ethical Philosophy of Al-Ghazzali* (Lahore 1988) adlı eserleri yanında şu makaleler de zikredilebilir: C. G. Naish, "Al Ghazali on Penitence" (*MW*, XVI [1926], s. 6-18); Ann K. S. Lambton, "The Theory of Kingship in the *Nasihât ul-Mulûk* of Ghazâlî" (*IQ*, I [1954], s. 47-55); Muhammed Ebü'l-Kâsım, "Al-Ğazâlî's Conception of Happiness" (*Arabica*, XXII [Leiden 1975], s. 153-161); George F. Hourani, "Ghazzâlî on the Ethics of Action" (*JAOS*, XCVI [1976], s. 69-88).

Gazzâlî'nin siyaset felsefesi hakkında ki en kapsamlı çalışma, "Gazzâlî politique et juriste" (*Mélanges de L'université Saint-Joseph*, XLVI, Beyrouth 1970, s. 429-449) başlıklı makalenin de yazarı olan M. Henri Laoust tarafından yapılmıştır. *La politique de Gazzâlî* (Paris 1970) adını taşıyan bu eserin birinci bölümünde onun yetiştiği siyasî ortam ve kronolojik sıraya göre başlıca eserlerinde siyaset meseleleri incelenmiş; ikinci bölümde önemli siyaset terimlerinin tanımlarından başlanarak siyaset-İlim, siyaset-insan ilişkileri, siyasî yapının ana unsurları olarak imam, vezir ve hukukçuların nitelikleri ve işlevleri (Abdülkâhir el-Bağdâdî ve Mâverdî ile mukayeseli bir şekilde), siyasî faaliyetin dinî ve dünyevî amaçları, siyaset sosyolojisi bakımından ibadetler, ahlâkî faziletler, adalet, suç ve ceza, yabancı unsurların hukukî durumu gibi başlıca siyaset-hukuk meseleleri ele alınmıştır. W. Montgomery Watt'ın "Reflections on Al-Ghazâlî's Political Theory" (*Glasgow University Oriental Society Transactions*, XXI [1965-1966], s. 12-24), Leonard Binder'in "al-Ghazâlî's Theory of Islamic Government" (*MW*, XLV [1955], s. 229-241), Fahrettin Korkmaz'ın *Gazzâlî'de Devlet* (Ankara 1995) başlıklı çalışmaları da burada kaydedilmelidir.

Gazzâlî'nin eğitime dair düşünceleri daha çok müslüman araştırmacılar için ilgi çekici olmuştur. Bu konudaki çalışmalardan birkaçı şunlardır: Fethiye Hasan Süleyman, *Mezâhib fi't-terbiye*,

baḥşün fi'l-mezâhibi't-terbevî 'inde'l-Gazzâlî (Kahire 1956); M. A. Quraishi, "Al-Ghazali's Philosophy of Education" (*Journal of the Maharaja Sayajirao University of Baroda*, XIII/1 [1964], s. 63-69); Shafique Ali Khan, *Ghazâlî's Philosophy of Education* (Haydarâbâd 1976); Abdülemîr Şemseddin *el-Fikrû't-terbevî 'inde'l-Îmâm el-Gazzâlî* (Beyrut 1985); Hammânî Bûhârî, *et-Ta'lim 'inde'l-Gazzâlî* (Cezâyir 1987); Hasan Mahmut Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî* (İstanbul 1983).

6. **Tasavvuf.** Gazzâlî'nin tasavvufî hayatı ve bu sahadaki görüşleri araştırmacıların en çok ilgi gösterdikleri alanlardan biridir. Bu çalışmalar arasında, Gazzâlî'nin genel olarak tasavvufî görüşlerini veya tasavvufî şahsiyetini ele alanlar bulunduğu gibi belirli bir konu etrafındaki görüşlerini inceleyenler de vardır (meselâ bk. W. R. W. Garnaner, "Al-Ghazali as Sufi", *MW*, VII [1917], s. 131-143; Miguel Asin Palacios, "La mystique d'Al-Gazzâlî", *Mélanges de la Faculté orientale de l'Université St. Joseph de Beyrouth*, VII [1914-1921], s. 67-104; M. Smith, *Al-Ghazzâlî the Mystic*, London 1944; George W. Davis, "Sufism: From its Origins to al-Ghazzâlî", *MW*, XXXVIII [1948], s. 241-256; C. R. Upper, "Al-Ghazâlî's Thought Concerning the Nature of Man and Union with God", *MW*, XLII [1952], s. 23-32; Simon van den Bergh, "The 'Love of God' in Ghazali's Vivification of Theology", *JSS*, I [1956], s. 305-321; Mehmet Aydın, "Gazzâlî'nin Kurb Nazariyesinde Allah'ın Sıfatlarının Anlam ve Önemi", *AÜİFD*, XXII [1978], s. 307-314; Muhammed Abul Quasem, "Al-Ghazâlî in Defence of Sufistic Interpretation of the Qur'ân", *IC*, LIII [1979], s. 63-86; Adnân Hüseyin el-İvâdî, *eş-Şi'ru's-şüfî hattâ ufûli medreseti Bağdad ve zuhûri'l-Gazzâlî* [Bağdad 1986]; Ahmed Mohamed Jay, "The Impact of Al-Ghazzâlî's Work on Sufism", *Islam Today*, IV [1986], s. 35-43; Hasan Şahin, "Gazzâlî ve Tasavvuf", *Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî*, s. 87-100).

7. **Dinî İlimler.** Gazzâlî'nin başta kelâm ve fıkıh olmak üzere dinî ilimlerdeki yerini ve görüşlerini inceleyen pek çok araştırma yapılmıştır. Bunlardan, "Creation in Time in Islamic Thought with Special Reference to Al-Ghazâlî" (*God and Creation An Ecumenical Symposium*, ed. David B. Burrell, Bernard McGinn [Indiana 1990], s. 246-264) başlıklı önemli bir makalenin de yazarı olan Eric L. Orms-

by'nin *Theodicy in Islamic Thought: The Dispute over Al-Ghazâlî's "Best of All Possible Worlds"* adlı eserinde (Princeton 1984) Gazzâlî'nin, "Bu âlem mümkün âlemlerin en iyisidir" şeklinde ifade edilen görüşünden hareketle ilâhî hikmet ve kudret, imkân ve zorunluluk, kader, hayır ve şer kavramları çerçevesinde düşünürün ilâhî adalet (theodicy) öğretisi temellendirilmekte, görüşlerini besleyen kelâmî ve felsefî kaynakların incelenmesi yanında karşı görüş ve tenkitler de değerlendirilmektedir. Konuyla ilgili diğer araştırmalarda bazıları şunlardır: Margaret Smith, "Al-Ghazâlî on the Practice of the Presence of God" (*MW*, XXIII [1933], s. 16-23); M. Umaruddin, "An Esposition of al-Ghazali's View on the Problem of the Freedom of the Will" (*Muslim University Journal*, III [1936], s. 31-51); Ebû'l-Kâsım Gereçî, "Ârâ-yı Gazzâlî der 'İlm-i Uşûl-i Fıkıh" (*Ma'ârif*, II [Tahran 1363 hş.], s. 141-177); James Robson, "Al-Ghazâlî and the Sunna" (*MW*, XLV [1955], s. 324-333); Muhammed b. Tâvî't et-Tancî, "Gazzâlî'ye Göre Kur'an'ın Tefsiri" (*AÜİFD*, V [1957], s. 1-18); W. Montgometry Watt, *The Faith and the Practice* (London 1963); Peter Antes, *Prophetenwunder in der Aş'ariyya bis al-Gazâlî (Al-gazel)* (Freiburg 1970); L. E. Goodman, "Ghazâlî's Argument from Creation" (*IJMES*, II [1971], s. 67-85, 168-188); Abdul Haq Ansari, "The Doctrine of Divine Command: A Study in the Development of Ghazâlî's View of Reality" (*IS*, XXI/3 [1982], s. 1-47); Ahmed es-Selâvî, *'İlmü'l-keîâm ve nazariyyâtü'l-Gazzâlî* (Rabat 1982); Mehmet S. Aydın, "Al-Ghazâlî's Idea of Death and His Classification of Men in the World-To-Come" (*AÜİFD*, XXVI [1983], s. 223-240); A. Hammad, "Ghazâlî's Juristic Treatment of the Shari'ah Rules in *al-Mustasfa*" (*American Journal of Islamic Science*, IV/2 [1987], s. 159-177); Binyamin Abrahamov, "Al-Ghazâlî's Supreme Way to Know God" (*Studia Islamica*, LXXVII [Paris 1993], s. 141-168); Rebî Hâdî el-Medhalî, *Keşfü mevku'î'l-Gazzâlî mine's-sünne ve ehliha ve naqdü ba'zî ârâ'ihî* (Kahire 1410).

8. **Dinler ve Mezhepler.** Gazzâlî'nin çeşitli dinler ve mezhepler hakkındaki görüşleri de bazı araştırmalara konu olmuştur. Ignaz Goldziher'in *Die Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâtınîja-Sekte* adlı çalışması (Leiden 1916), *Feđâ'ihu'l-Bâtıniyye*'nin metnine ilâve olarak otuz beş sayfalık Almanca bir

mukaddime ile yetmiş yedi sayfalık bir muhteva tahlilini vermektedir. Kitap, düşünürün Bâtınîler hakkındaki eserleri ve görüşleri üzerinde yapılan ilk çalışmalardandır. Diğer çalışmalardan bazıları şunlardır: Samuel M. Zwemer, "Jesus Christ in the İhya of al-Ghazali" (*MW*, VII [1917], s. 144-158); O. Pretzl, *Die Streitschrift des Gazâlî gegen die Ibâhija* (Muenchen 1933); Constance E. Padwick, "Al-Ghazali and the Arabic Versions of the Gospels" (*MW*, XXIX [1939], s. 130-140); İbrahim Ağah Çubukçu, *Gazzâlî ve Bâtınlık* (Ankara 1964); Franz Elmar Wilms, *Al-Ghazâlî's Schrift wider die Gottheit Jesu* (Leiden 1966); Hava Lazarus-Yafeh, "Étude sur la polémique Islamo-chrétienne: Qui était l'auteur de al-Radd al-ğamîl li-ilâhiyat 'İsâ bi-Sarîh al-İngîl attribué al-Ghazâlî" (*JOS*, I [1971], s. 249-256).

9. **Batı Dünyasına Etkileri.** Halen araştırılmaya muhtaç olan bu konuda şu eserler zikredilebilir: M. Saeed Sheikh, "Al-Ghazali's Influence on the West" (*Pakistan Philosophical Journal*, XI [1973], s. 53-67); Manuel Alonso Alonso, "Influencia de Algazel en el Mundo Latino" (*Al-Andalus*, XXIII [1958], s. 371-380).

10. **Armağanlar.** Gazzâlî'nin doğum veya ölüm yıl dönümleri dolayısıyla çeşitli ilmi toplantılar yapılmıştır. 27-31 Mart 1961'de Şam'da düzenlenen kongrede sunulan bildiriler *Mihricânü'l-Gazzâlî: Ebû Hâmid el-Gazzâlî fi'z-zikrâ et-tâsi'a li-milâdih* adıyla neşredilmiştir (Kahire 1962). Hicrî takvime göre Gazzâlî'nin ölümünün 900. yıl dönümü münasebetiyle UNESCO'nun 9-10 Kasım 1985'te Paris'te tertip ettiği yuvarlak masa toplantılarında tartışılan düşünürün hayatı, fikirleri, tesirleri ve fikirlerin aktüel değeri hakkındaki tebliğler UNESCO'nun katkılarıyla "İslam d'hier et d'aujourd'hui" serisi içinde *Ghazâlî, la raison et le miracle. Table ronde UNESCO, 9-10 desembre 1985* başlıklı kitapta yayımlanmıştır (Paris 1987). Aynı yılın 27-29 Kasımında Fas Kraliyet Akademisi'nce Rabat'ta düzenlenen kongrenin bildirileri *Halkatü vaşl beyne's-Şark ve'l-Ğarb: Ebû Hâmid el-Gazzâlî ve Mûsâ b. Meymûn* (Agâdîr 1985); 14 Mart 1988'de Kayseri'de Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü tarafından gerçekleştirilen kongrenin bildirileri de *Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî* (1050-1111) başlığıyla (Kayseri 1988) yayımlanmıştır. Dârülbeyzâ'da yapılan benzeri bir çalış-

ma ise *el-İmâm Ebû Hâmid el-Gazzâlî fi zikrâ murûri tis'ami'e sene 'alâ vefâtih: 505-1405* adıyla basılmış (Dârülbeyzâ 1988), Washington DC'de yayımlanan *Irânnâme* adlı derginin bir sayısı da (IV/4 [1986]) Gazzâlî'ye ayrılmıştır.

11. Literal Çalışmalar. Gazzâlî hakkında birkaç yetersiz literal çalışma yapılmış olup bunlar arasında sadece onunla ilgili bazı yayınları içine alanlar bulunduğu gibi genel bir bibliyografyanın bir kısmını Gazzâlî'ye tahsis edenler de vardır. Kôjirô Nakamura'nın "A Bibliography on Imâm al-Ghazâlî" (*Orient*, XIII [Tokyo 1977], s. 119-134) başlıklı çalışmasında Gazzâlî ile ilgili kitap ve makaleler yazıldıkları dillere göre iki liste halinde sıralanmış, ilk listede Batı dillerinde yazılanlar, ikinci listede İslâmî dillerde kaleme alınanlar verilmiş, listelerdeki çalışmalar yazar adına göre alfabetik olarak sıralanmıştır. Birinci listede 198, ikinci listede kırk iki kitap ve makale yer almaktadır. Abdurrahim Güzel'in "Gazzâlî Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme" (*Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî*, s. 249-272) başlıklı çalışması yakın zamanda hazırlanmış olmasına rağmen bir hayli eksiktir. Diğer çalışmalar arasında şunlar zikredilebilir: Suhail Manzoor ve Abdul Waheed Khan, "Al-Ghazali: A Select Bibliography of Works Translated into English" (*IC*, LIV [1980], s. 91-94); Manzoor - A. Khan, "al-Ghazali: A Select Bibliography of Works in English" (*Islam and Modern Age*, XIII/3 [1982], s. 184-190).

Bu çalışma alanları ve türleri dışında genel olarak İslâm felsefesi, tasavvuf, fıkıh, kelâm, ahlâk, siyaset gibi ilimlere dair sistematik ve tarihî çalışmaların en ağırlıklı konularından birini Gazzâlî teşkil eder. Ayrıca dünyanın hemen bütün tanınmış ansiklopedilerinde Gazzâlî'ye geniş yer verilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Sarton, *Introduction*, I, 753-754; Abdurrahman Bedevî, *Mü'ellesâtü'l-Gazzâlî*, Küveyt 1977; H. Lazarus-Yafeh, *Studies in al-Ghazali*, Jerusalem 1975, s. 29-43, 210-248, 259-263, 325-348, 391-411, 413-436; Abdurrahim Güzel, "Gazzâlî Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme", *Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî: 1050-1111* (haz. Ahmet Hulûsi Köker), Kayseri 1988, s. 249-272; Kôjirô Nakamura, "A Bibliography on Imâm al-Ghazâlî", *Orient*, XIII, Tokyo 1977, s. 119-134; Charles E. Butterworth, "The Study of Arabic Philosophy Today", *MESA Bulletin*, XVII/2 (1983), s. 161-163; *St.I*, LXIX (1989), s. 181-183.

MUSTAFA ÇAĞRICI

GAZZÂLÎ, Ahmed b. Muhammed

(bk. AHMED el-GAZZÂLÎ).

GAZZÂLÎ, Muhammed

(bk. MUHAMMED el-GAZZÂLÎ).

GAZZÂLÎYYE

(الغزالية)

Gazzâlî'nin

(ö. 505/1111)

fikirlerini benimseyen

bazı sûfiler tarafından

ona nisbet edilen bir tarikat

(bk. GAZZÂLÎ).

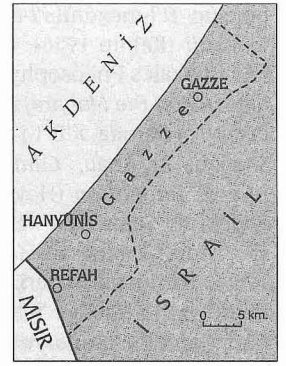
GAZZE

(غزة)

Güneybatı Filistin'de bugün Gazze şeridi denilen bölge ve merkezi.

Akdeniz'in güneydoğu köşesi kıyılarında yer alan 363 km² yüzölçümündeki Gazze şeridinin kuzey kesimindedir. 1995'teki şehir nüfusu 300.000 olup çoğunluğunu müslüman Araplar teşkil eder (bölge nüfusu 900.000).

Denizden 4 km. İçeride kurulmuş olan Gazze tarih boyunca Filistin topraklarındaki idarî birimlere bağlı kalmış, ancak ticarî münasebetlerini daha çok Mısır'la geliştirmiştir. Eskiden ihraç edilen mallar develerle Kahire'ye ulaştırılırdı. Süveyş Kanalı'nın açılmasından önce Mısır, Suriye ve Anadolu'dan gelen ticaret ve hac yollarının birleşme noktası olarak çok hareketli günler yaşamıştır. Tarih boyunca devamlı el değiştiren Gazze, Bizanslılar zamanında önemli bir ticaret merkezi ve bu arada Mekke'den gelen tüccarların da uğrak noktası idi. Müfessirler, Kureys süresinde bahsedilen yaz ve kış seferlerinde kuşın gidilen yerin Gazze olduğunu söylemektedirler. Mekke'li tüccar kabilelerinden birinde Hz. Peygamber'in büyük dedesi Hâşim b. Abdümenâf da bulunmuş ve bu şehirde vefat etmiştir; kabrinin burada yer alması sebebiyle şehre bazı kaynaklarda Gazzetü Hâşim denildiği görülür. Hz. Peygamber'in babası Abdullah da Gazze'ye gelen tüccarlar arasındadır. Hz. Ömer'in esas servetini İslâm'a girmeden önce Gazze'ye yaptığı ticarî yolculuklardan kazandığı rivayet edilmektedir. Hicretin 2. yılında (624) Bedir

Gazze

Gazvesi'ne yol açan zengin ticaret kervanı da Ebû Süfyân idaresinde Gazze'den dönmekteydi.

Gazze, Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti zamanında fethedildi (13/634). Kaynaklarda bölgenin VII-IX. yüzyıllar arasında durumu hakkında fazla bilgi bulunmamakta, genellikle Suriye ve Filistin'de yaşayan Arap kabileleri arasındaki çatışmalara sahne olduğu anlaşılmaktadır. İmam Şâfiî 767'de Gazze'de doğdu. İbn Havkal ve Makdisî şehrin büyüklüğünü, zenginliğini, ulucamiinin güzelliğini ve etrafındaki bağlarla bahçelerin bereketliliğini anlatırlar. Uzun süre müslümanların idaresinde kaldıktan sonra Haçlılar'ın ilerleyişi sırasında Kudüs Kralı III. Baldwin'in eline geçen Gazze (1149), Hattin Savaşı'ndan sonra Selâhaddin-i Eyyübî tarafından geri alındı (1187) ve tekrar müslüman kimliğine kavuşturuldu. 1258 yılında Bağdat'ı zaptederek Abbâsî hânedanlığını çökerten Moğollar'ın İslâm topraklarında ulaşabildikleri batıdaki en uç nokta Gazze'dir. Ancak şehir, Moğol kuvvetlerinin Memlûkler tarafından Aynicâlût Savaşı'nda hezimetle uğratılmalarından (3 Eylül 1260) sonra geri alınmış ve Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethine kadar (1517) onların idaresinde kalmıştır. Gazze'nin Memlûk hâkimiyeti altında şanslı bir dönem yaşadığı görülmektedir. Sultan I. Baybars burada imar faaliyetine girişmiş, bu arada önemli bir kütüphane kurmuştur. Kahire'nin kapısı sayılan bu şehre Memlûk sultanları Kudüs veya Hicaz'a yaptıkları ziyaretler sırasında mutlaka uğrarlardı. Bu dönemin idarî taksimatında bir nâiblik olan ve aynı zamanda önemli bir posta güzergâhında bulunan Gazze'ye Refah üzerinden gelen haberler buradan Kerek, Dimaşk veya Safed gibi merkezlere ulaştırılırdı.

Gazze, Kahire'nin emniyeti açısından âdeta ileri karakol gibi değerlendirilmiştir. Yavuz Sultan Selim'e karşı savaş